

१६. शिक्षक शिक्षणातील नवीन विचारप्रवाह

शिक्षण ही द्विधुवात्मक प्रक्रिया आहे. यातील शिक्षक व विद्यार्थी अर्थात अध्यापक व अध्ययन हे दोन्ही घटक महत्त्वाचे आहेत. विद्यार्थ्यांचे प्रभावी अध्ययन व्हायचे असेल तर अध्यापनही तेवढेच प्रभावी हवे. म्हणूनच शिक्षक शिक्षणात केवळ अध्यापन कौशल्यावरच भर देऊन चालणार नाही. तर शिक्षकाचे व्यक्तिमत्त्व संपन्न बनविण्याकरिता त्यांना शिक्षक शिक्षणातील विविध विचारप्रणालीचा परिचय घडवून द्यावा लागेल. नवीन तंत्रज्ञान, नवीन संसाधने, नवीन मूल्ये, मापन तंत्र, नवीन शैक्षणिक उपक्रम याचा परिचय घडवून द्यावा लागेल.

शिक्षण प्रक्रियेमधील उत्कृष्ट अध्यापनाचे महत्त्व निर्विवाद आहे. अध्ययन कसे घडते यावर बरीच संशोधने झालेत. अध्ययनाचे, स्वयंअध्ययनाचे विविध सिद्धांत निर्माण झालेत. विकसित झाले. पण अध्यापनशास्त्रात पाहिजे त्या प्रमाणात संशोधन झाले नाही. अध्यापनशास्त्राचीही विशेष उत्पत्ती आढळत नाही. श्री.बी.एल. जिंदाल यांच्या 'Schooling and Modernity' ह्या संशोधन ग्रंथात नमूद करण्यात आले आहे, की "शैक्षणिक उत्कृष्टतेचा आधुनिकतेशी सरळ संबंध आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये आधुनिक दृष्टिकोन निर्माण करायचा असेल तर उत्कृष्ट शिक्षण द्यायला हवे. कारण शिक्षण हे तसे करण्याचे एक स्वायत्त व प्रभावशाली साधन आहे." ह्या ग्रंथात पुढे असेही नमूद करण्यात आले आहे, की "शाळा चांगली असली तर नेहमीपेक्षा विद्यार्थ्यांचा तिप्पट विकास होतो. अर्थात हे सर्व उत्कृष्ट असण्यावर अवलंबून असते." शिक्षण प्रक्रियेत अध्यापनाचे महत्त्व विशद करणारा हा विचार आहे.

प्राचीन काळी पौराणिक व पाश्चिमात्य शिक्षण पद्धतीत 'गुरू' हे शिक्षणाचे केंद्र मानण्यात येत होते. 'गुरूबीन कौन बताते बात' हा दोहा या विचारसरणीचा पुरावा आहे. गुरूवरून त्या गुरूकुलाचे वेगळेपण लक्षात येई. पाश्चात्य शिक्षणपद्धतीतही सॉक्रेटिस, फ्लेटो, अॅरिस्टॉटल यांनीही याच बाबीवर भर दिला होता. ह्यानंतरच्या काळात शिक्षणप्रक्रियेत बरेच बदल घडून आले. कारण कालमानानुसार समाजाच्या जीवनविषयक संकल्पना बदलल्या. जीवनाची ध्येये बदलली व ह्या सर्वांचे संक्रमण व संबर्धन करण्याची जबाबदारी शिक्षणावर आली. अध्यापन हे कलेसोबतच शास्त्र आहे, ही संकल्पना उदयास आली. मानसशास्त्र, जीवशास्त्र यासारख्या शास्त्रांचा विकास झाला. अर्थातच ह्या शास्त्रांचा, विचारांचा प्रभाव शिक्षणशास्त्रावर पडला. रूसो, फ्रॉबेल, पेस्टॉलॉजीसारख्या विचारवंतांनी शिक्षण बालकेंद्रित बनविले. अध्ययनावर विविध सिद्धांतांची निर्मिती झाली पण अध्यापनाकडे थोडे दुर्लक्ष झाले. संशोधनाअभावी अध्यापनशास्त्रात फारशा उत्पत्ती आढळत नाहीत. प्राचीन काळी सॉक्रेटिसने मांडलेली

शैक्षणिक चिंतन

'Dialectical Method of Teaching' नंतरच्या काळात हर्बर्ट पंचपदी, अध्यापनाची विविध सूत्रे (Maxims of Method) आधुनिक काळातील फ्लॅण्डर्सने केलेला अध्यापक व विद्यार्थी यांच्यातील आंतरक्रियांचा विचार, अशी काही संशोधने आढळतात. पण अध्यापनशास्त्राबाबत अजून संशोधन होणे आवश्यक आहे.

आधुनिक काळात 'Models of Teaching' चा विचार मांडण्यात येतो. अध्यापनाची प्रतिमाने म्हणजे वर्ग अध्यापन व अध्यापन साहित्याचे आयोजन दर्शविणारा मार्गदर्शक आराखडा आहे. अशा आराखड्यापासून सुरुवात करून शिक्षणाची महत्वाकांक्षी घ्येये गाठता येतील. शिक्षकांच्या शिक्षणातून ही बाब शक्य होईल. शिक्षकाची व्यावसायिक प्रतिष्ठाही वाढेल. शिक्षक शिक्षणातून ही बाब साध्य व्हायला हवी. कारण शिक्षकाच्या जबाबदाऱ्या वाढत आहेत. शिक्षकांच्या व्यावसायिक जबाबदाऱ्यांचे वर्गीकरण केल्यास त्यांचे तीन गटात विभाजन करता येईल.

- (१) विद्यार्थ्यांना बौद्धिक विषयात प्रभुत्व संपादन करता यावे म्हणून त्याला अध्ययनाची मूलभूत तत्त्व व कौशल्य शिकविणे.
- (२) विद्यार्थ्यांचा सामाजिक विकास घडवून आणण्याकरिता सामाजिक विकासाच्या मर्यादा, विश्व नागरिकत्व संपादन करण्याइतपत संदावायला हव्यात याकरिता शिक्षकाला प्रयत्न करावा लागेल.
- (३) सरते शेवटी विद्यार्थ्यांचा व्यक्तिगत विकास व्हावा, ही अंतीम जबाबदारी शिक्षकाची आहे.

शिक्षक शिक्षणातून ह्या जबाबदाऱ्यांबद्दलची जाणीव शिक्षकामध्ये विकसित व्हायला हवी.

शिक्षकाला आपला व्यवसाय सांभाळताना अनेक भूमिका घार पाडाव्या लागतात. सहायक (Facilitator), ज्ञानदाता (Knowledge giver), शिस्त प्रस्थापित करणारा शास्ता, परीक्षक (Evaluator), सल्लागार (Counsellor), अध्यापक (Teacher) या नात्याने आपण नेमकी कोणकोणती भूमिका निभवायची आहे, याचे ज्ञान त्याला शिक्षक शिक्षणातून मिळावे. शिक्षक म्हणून व्यावसायिकदृष्ट्या आपला आपण सतत विकास करवून घ्यावा लागतो. यासाठी ज्ञान, क्षमता, वृत्ती वृद्धिंगत व्हायला लागत असतात, याचाही विचार शिक्षक शिक्षणात व्हायला हवा.

आधुनिक भारतीय समाज हा उदयोन्मुख आहे. ह्या समाजात आपणास अनेक समस्या आढळतात. उदयोन्मुख भारतीय समाजाची स्वप्न डोळ्यांसमोर ठेवून शिक्षक शिक्षणात विविध संशोधन विचारप्रवाह निर्माण होण्याची आवश्यकता आहे. हे शिक्षक शिक्षणाची तंत्रे, विचारप्रणाली, तंत्रज्ञान व इतर बाबी यांच्यात आधुनिक संशोधन, विचारप्रवाहातून विकास घडणार आहे. ह्या विचारप्रवाहाच्या अंमलबजावणीतूनच शिक्षक शिक्षण आधुनिक बनेल. ह्या विचारप्रवाहात काही उणीवा आढळल्या तर ह्या संशोधनप्रवाहांना प्रत्याभरण देऊन नवनवीन विचारप्रवाह मांडून त्यानुसार पुनर्रचित शिक्षक शिक्षण तयार करावे लागेल. ह्या विचारप्रवाहात प्रामुख्याने शिक्षक शिक्षणाच्या कार्यक्रमाचे मूल्यमापन, शिक्षक शिक्षणाचा अभ्यासक्रम, संदर्भान्वयीन बल, समाजानुरूप भिन्नता तंत्रज्ञानाचा वापर इत्यादी विचार करावा लागेल. कारण शिक्षक शिक्षणाला अधिक शोध, अत्याधुनिक संशोधन, प्रयोग, प्रयत्न व प्रत्यक्ष शंकांचे निराकरण करणाऱ्या

विचारप्रवाहाची आवश्यकता आहे. भविष्याचा वेध घेणाऱ्या विविध संशोधन प्रवाहातूनच २१ व्या शतकातील शिक्षक शिक्षण उभे राहणार आहे. २१ व्या शतकातील शिक्षक हा विस्तृत व विशाल दृष्टिकोन ठेवून या क्षेत्रात वावरला पाहिजे. आपली भाषा, आपले विचार त्याला स्पष्ट मांडता आले पाहिजे. विज्ञानातील शोधामुळे निर्माण झालेल्या साधनांचा कौशल्याने त्याला वापर करता आला पाहिजे. वैज्ञानिक शोधामुळे विविध अत्याधुनिक साधने निर्माण होत आहेत. याचा त्याला वापर करता आला पाहिजे. त्याला आपले ज्ञान पुस्तकापुरते मर्यादित ठेवता येणार नाही; कारण ज्ञानाचा स्फोट झालेला आहे. म्हणून सर्वप्रथम शिक्षकाने अध्ययनशील राहावे, प्रयोगशील राहावे. 'विज्ञान व तंत्रज्ञानाची ओळख त्याने करून घ्यावी. ही सर्व जबाबदारी शिक्षक शिक्षणाला पार पाडायची आहे. शिक्षक शिक्षण अधिक कसदार होण्याकरिता काही सुधारणा त्यात करावी लागेल. सर्वप्रथम तर शिक्षक शिक्षणाच्या संदर्भात प्रवेशप्रक्रियेत बदल घडून येणे आवश्यक आहे. आज बी.एड. पदवीला प्रवेश घेताना विद्यार्थ्यांच्या प्रथम पदवीच्या केवळ तृतीय वर्षाचे गुण विचारात घेऊन गुणवत्तेच्या आधारावर त्याला बी.एड. पदवीला प्रवेश दिला जातो. परंतु प्रत्येक गुणवत्ताप्राप्त विद्यार्थ्यांत 'अध्यापकीय क्षमता' असतीलच असे नाही. आणि म्हणून केवळ गुणवत्ता हा निकष पुरेसा ठरणार नाही, तर 'निवडचाचणी'चा उपयोग याकरिता करावा लागेल.

आजही बी.एड.च्या परंपरागत दृष्टिकोनात परिवर्तन झालेले नाही. शिक्षण महाविद्यालयातील अध्यापन हे परंपरागत पद्धतीने चालते. यातही नवनवीन तंत्राचा समावेश होण्याची आवश्यकता आहे. उदाहरणार्थ १९८६ च्या शैक्षणिक धोरणानुसार क्षमताधिरित अध्यापन ही संकल्पना आली. उद्दिष्ट स्पष्टीकरणांची जागा 'क्षमता व अध्यापन निष्पत्ती'ने घेतली परंतु आजही आम्ही सराव पाठांतर्गत 'क्षमता-अध्यापन निष्पत्ती'चा विचार न करता 'उद्दिष्टे व स्पष्टीकरणाचा'च विचार करतो. म्हणूनच शिक्षक शिक्षण हे कसदार बनवायचे असेल तर आधुनिक विचारप्रवाहांशी शिक्षक प्रशिक्षकांचा परिचय व्हायला हवा. त्याकरिता त्यांचे वेगळे प्रबंधन, उद्बोधन व्हावयास हवे.

शिक्षकाचा दर्जा टिकविण्यासाठी शिक्षकांना निरंतर उद्बोधन आवश्यक आहे. म्हणून जास्तीतजास्त उद्बोधन वर्ग आयोजित करावयास हवे.

शिक्षक शिक्षण अधिक प्रभावी करण्यासाठी शासनाने विशेष शाखांची निर्मिती करावी, ज्यायोगे नवनवीन अध्यापन पद्धती, संशोधन प्रकल्प, व्यावसायिक मार्गदर्शन, साधननिर्मिती इ. अनेक नवनवीन विचारप्रवाहांचे, संकल्पनांचे, उपक्रमांचे आयोजन शिक्षक शिक्षणांतर्गत करावयास हवे.

विद्यार्थी-शिक्षकामध्ये विशिष्ट अधिक्षमता (competence) विकसित करणे ही काळाची गरज आहे. ह्या अधिक्षमता काळाच्या गरजेनुसार बदलत आहेत. ह्या अधिक्षमतांचे स्वरूप काळजीपूर्वक विश्लेषण करून त्याच्या मापनासाठी कसोटीसंच विकसित करावा लागेल. शिवाय competency based training programme तयार करून तो राबविताना त्याचे मूल्यमापन करून अधिक्षमतांच्या विकासासंबंधी विद्यार्थी शिक्षकांना ज्ञान देऊन चांगले शिक्षक तयार करता येतील.

अध्ययन अक्षमता दूर करणे हे अध्यापक शिक्षणाला एक आव्हान आहे. यासाठी अध्यापक शिक्षणात विशेष प्रयत्न करावे लागतील.

२१ व्या शतकाला सामोरे जाताना शिक्षक शिक्षणाला अनेक आव्हाने पेलायची आहेत. अल्बिन टॉफलरने 'फ्युचर शॉक्स' ह्या पुस्तकात असा इशारा दिला आहे, 'जर भविष्यकालीन प्रतिमा धूसर अथवा चुकीची असेल, तर ती शिक्षणप्रणाली युवकांचा विश्वासघात करते.' म्हणूनच शिक्षण प्रक्रियेला आपली जुनी कात टाकून नवीन तबेला धारण करावा लागेल. पुढील काळाला उद्याच्या जगाला भविष्याला आकार देणाऱ्या शिक्षणाला पर्यायाने शिक्षकाला महत्त्वाची भूमिका पार पाडावी लागणार आहे. भविष्याला आकार देणाऱ्या घटकाचा शिक्षणाला विचार करावा लागणार आहे.

